

DEVLETİN MÜRİTLERİ

ESKİ OSMANLI COĞRAFYASINDA DEVLET İNŞASI VE DİN

KRISTIN FABBE

ÇEVİREN
DÂRA ELHÜSEYNİ

KRISTIN FABBE

Lewis and Clark College’da Tarih alanında lisans, London School of Economics’te Uluslararası İlişkiler alanında yüksek lisans eğitiminin ardından Massachusetts Institute of Technology’de Siyaset Bilimi alanında doktorasını tamamladı. Karşılaştırmalı bölgesel siyaset çalışmalarını Türkiye, Yunanistan, Mısır, Irak, Fas, Suudi Arabistan ve Kıbrıs sahalarda yürütmektedir. Sosyal uyum, ekonomik kriz, mülteci ve zorunlu göç üzerine araştırmalarda bulunmaktadır. Çalışmalarını Harvard Üniversitesi’nde yürütmektedir.

DÂRA ELHÜSEYİNİ

2002 yılında ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü’nden mezun oldu. Çeviri çalışmalarının yanı sıra *Toplum ve Kuram* ve *Kürt Tarihi* dergilerinde editörlük faaliyetleri yürütmüştür.

Başlıca çevirileri: Christine M. Philliou, *Türkiye: Tarihe Mubalif Bir Geçmiş* (2022), (*Turkey: Past Against History*), Behlül Özkan, *Türkiye’de Milli Vatanın İnşası* (2019), (*From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: Making of a National Homeland in Turkey*); William Foote Whyte, *Köşebaşı Toplumu* (2017), (*Street Corner Society*); Paul Willis, *İşçiliği Öğrenmek* (2016), (*Learning to Labour*); Jessica Harland-Jacobs, *Builders of the Empire: Freemason and British Imperialism, 1717-1927*, (henüz yayımlanmadı); Rodney Hilton, *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, (henüz yayımlanmadı).

İÇİNDEKİLER

GÖRSEL LİSTESİ 13

TABLO LİSTESİ 14

ÖNSÖZ 15

TEŞEKKÜR 21

I

GİRİŞ: DEVLETİN EGEMENLİĞİNİ
SAĞLAMA MÜCADELESİ VE DİN 24

Devlet İnşası Sekülerleşme midir? 27

Din ile Devlet Arasındaki İktidar Düzenlemeleri 35

Osmanlı Sonrasının Farklı Güzergâhları 38

Kitabın Taslağı 47

2

DEVLETİN MÜRİTLERİNİ YARATMAK 52

Kritik Öneme Sahip Alanlar: Eğitim ve Hukuk 53

Kilit Aktörler: Modernleştirici Reformlar ve Dinî Seçkinler 56

Devleti Genişletme Stratejileri 58

Kurumsal Yeniden Konuşlandırma 59

Kurumsal Katmanlaşma 61

Kısmen Kendi Safına Katma 62

Paralel Sistemler 63

El Koyma 64

Dinî Seçkinler, Kurumlar ve Bağlılıklar 65

Avrupa Sömürgeciliği, Dinî Heterojenlik, Uzmanlık 71

<i>Kaynaklar ve Avrupa Sömürgeciliğinin Pratikleri</i>	72
<i>Dinî Heterojenlik</i>	78
<i>Mikro Mekanizmalar: Dinî Tepkiyi Anlamak</i>	81
3	
OSMANLI’NIN İMPARATORLUK İZİ VE ULUSLARARASI BAĞLAM	87
<i>Osmanlı İdaresi ve Millet Sistemi</i>	89
<i>Sünni Dinî Müesses Nizam</i>	95
<i>Özerk Mezhepsel Topluluklar</i>	103
<i>Din ve Gündelik Hayat</i>	108
<i>Uluslararası Bağlam: Avrupa Modelleri, Osmanlı Gerçekleri</i>	111
<i>Sonuç</i>	118
4	
OSMANLI’NIN İLK REFORMCUSU: KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA YÖNETİMİNDE MİSİR	122
<i>Kavalalı Mehmed Ali Paşa’nın Ulemayı Kısmen Kendi Safına Katma Stratejisi</i>	123
<i>Yeniden Konuşlandırma Stratejileriyle Değişen Rota</i>	128
5	
DEVRİMCİ VE İRREDENTİST YUNANİSTAN’DA DİNÎ VE ULUSAL OLANI SENTEZLEMEK	135
<i>Yunan Reformcular ve Ortodoksluğun Müesses Nizamı</i>	141
<i>Devrim, Geçici Hükümetler ve Dinin Devlet Bünyesine Dâhil Edilmesinin Sürdürülmesi</i>	147
<i>Kapodistrias’ın Yunanistanı</i>	157
<i>Naiplik Dönemi: Ayrışma ve Millileştirme</i>	162
<i>İrredentizm, Ortodoks Kilisesi’nin Yeniden Birleşmesi ve Devletin Genişlemesi: Devlet Sınırlarının Ötesinde İşbirliği</i>	169
<i>“Esaret” Altındaki Patrikhane</i>	174

“SEKÜLER” DEVLETİN DİNÎ KÖKENLERİ: TÜRKİYE’DE DİNÎ OLAN İLE ULUSAL OLANIN KUTSAL SENTEZİNİ ANLAMAK	180
<i>Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Hukukun ve Eğitimin Durumu</i>	182
<i>Tehdit Altındaki Sultan II. Abdülhamid ve Jön Türklerin Yükselişi</i>	191
<i>Geç Osmanlı Döneminin Dinî Seçkinleri: Kimlik, Saikler ve Tercihler</i>	198
<i>Kutsal Bir Sentez İnşa Etmek: Kitlelere ve Dinî Seçkinlere Kur Yapmak</i>	202
<i>Birleşik Bir Dinî Cephenin Yokluğu</i>	207
<i>Genişleyen Bir Bölünme: Dinî Müesses Nizam ve 31 Mart Vakası</i>	212
<i>Kendi Safına Katma Yoluyla Reformların Devam Ettirilmesi: Baskı, Uzlaşma ve İşbirliği</i>	219
<i>Teşvikleri Anlamak: Dinî Seçkinleri Yeni “Devlet Merkezli” Sisteme Yerleştirmek</i>	225
<i>Okullaşma: Dinî Seçkinlerin Yeni Bir “Seküler” Sistemin Dayanağı Olmayı Sürdüremeleri</i>	226
<i>Mahkemeler: Dinî Seçkinlerin Devlet Adaletini (ve Dinî Adaleti) Sağlaması</i>	238
<i>Din Bürokrasisini Kurumsallaştırmak</i>	244
<i>Cumhuriyetin Doğuşundan Sonra Baskı ve Endoktrinasyon</i>	254
<i>Sonuç</i>	258

DİNÎ OLAN İLE ULUSAL OLANIN AYRIŞMASINA BİR ÖRNEK: MISIR	262
<i>Paralel Sistemlerle Reform: Dinî Seçkinlerin Yerinden Edilmesi ve Kurumsal Parçalanmanın Ortaya Çıkışı</i>	265
<i>Eğitim: “Demagoların Üretilmesi”</i>	267
<i>Hukuk Reformu ve Şeriat Mahkemelerinin Daralan Yargı Yetkisi</i>	278
<i>Mısır’da Kemalizm?</i>	286
<i>Karşı Tezler</i>	296

KUTSAL SENTEZLER, DIŞLAMA POLİTİKALARI VE LİBERAL DEMOKRASİ İHTİMALLERİ	301
<i>Kutsal Sentezlerin Çeşitlilikle Yüzleşmesi</i>	304
<i>Zorunlu Göçe Dair Dinî Politikalar</i>	306
<i>Çam Arnavutları: Dosttan Müslüman Hasma</i>	316
<i>Din ve Mecburi İskân: Yunanistan'daki Makedonya</i>	320
<i>Bölgesindeki Slav Eksarhlığı'nın Etkisinin Zayıflatılması</i>	
<i>Türkiye'de Dinî Sınıflandırma ve Ekonomik Ayrımcılık</i>	324
<i>Türkiye'nin Alevileri ve Kürtleri</i>	328
<i>Çağdaş Yunanistan'da Dinî Çoğulculuğun ve Siyasetin</i>	332
<i>Açmazları</i>	
<i>Çağdaş Türkiye'de Dinî Çoğulculuğun ve Siyasetin</i>	341
<i>Açmazları</i>	
<i>Türkiye'de Resmî İslam'ın Karşılaştığı Meşakkatler</i>	348
<i>Yurttaş Hakları ve Liberal Demokrasi İçin Bir Mekân</i>	361

SONUÇ	366
<i>Kavrayışlar</i>	373
<i>Revizyonist Tarih</i>	373
<i>Devlet Oluşumu</i>	376
<i>Sekülerleşme</i>	379
<i>Değişim Yolları</i>	380
<i>Milliyetçilik</i>	381
<i>Hem Aşırılığa hem de Çöküşe Dayanıklı İlmli Toplumlar</i>	383
<i>Ek Bölüm: Türkiye'de Kutsal Sentez Sona mı Eriyor?</i>	385

KAYNAKÇA	395
<i>Başvurulan Arşivler ve Kütüphaneler</i>	395
<i>Tarihi Dergiler ve Gazeteler</i>	395
<i>Çağdaş Gazeteler</i>	396
<i>Yayımlanmış Birincil Kaynaklar ve Diğer Birincil</i>	396
<i>Kaynaklar</i>	
<i>İkincil Kaynaklar</i>	399

GÖRSEL LİSTESİ

1	Din ve devlet arasındaki iktidar düzenlemeleri	37
2	Genişleme stratejileri, iktidar düzenlemeleri ve devlet egemenliği	71
3	“Deyim: ‘İti öldürüne sürütürler!’ Patrik Meletios geldiği gibi gidiyor!”	177
4	“Cumhuriyet Makinesi: İrtica, manasını anlamadığı asri makineye kendini kaptırdı!”	223
5	Geç Osmanlı’da ve erken Cumhuriyet Türkiye’sinde sınıflara göre haftalık din dersi saatleri	230
6	“Yenilenme fırtınası memleketteki köhne müesseseleri kökünden yıktı!”	249
7	1924-1970 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bütçesi	251
8	1927-1980 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın personel sayısı.	252
9	“Gericilerin sırtlarını dayadıkları gurup vakti (günbatımı).”	256
10	1927-2016 yılları arasında Diyanet personelinin sayısı	351
11	Diyanet’in toplam devlet bütçesinden (1924-2016) yüzde olarak aldığı pay	353

TABLO LİSTESİ

1	El Ezher'e Kayıtlı Öğrenci Sayıları	285
2	Mısır'da camilerin denetimi	291
3	1923-1997 yılları arasında İmam hatip okulları ile bu okullardaki öğrencilerin sayısı	356
4	2002-2008 yılları arasında cinsiyetlere göre imam hatip okulu öğrencilerinin sayısı	356

ÖNSÖZ

Pek çok araştırma gibi, bu araştırma da beklenmedik yerlerden ilham alarak ortaya çıktı. Bu kitabın arkasındaki fikirlerin bir araya gelmesi, aslında başka bir projedeki “başarısız başlangıcım” sayesinde oldu ve beni devletin seküler mahiyeti ve ulusal kimlik hakkındaki varsayımlarımı sorgulamaya zorladı.

Amacım, aslında basit olduğunu düşündüğüm bir soruya cevap bulmaktı: Yunanistan’da din ve devlet birbirlerini desteklerken, Türkiye’de neden böyle olmamıştı? Soru, birkaç nedenden dolayı bana ilginç (ve nispeten basit) geliyordu. Yüksek lisansım öncesinde, Yunanistan’da kâr amacı gütmeyen kurumlarda üç yıl çalışmış ve Yunan devleti ile Yunanistan Ortodoks Kilisesi arasında gözlemlediğim kurumsal birliktelikten [sinerji] oldukça etkilenmiştim. O sıralar ülkedeki papazlar, siyasetçiler ve yurttaşlar devletin verdiği kimlik kartlarından din hanesini kaldırmaya yönelik Avrupa Birliği esintili bir girişimi protesto etmek için sokaklara dökülüyorlardı. Naif görünse de, din hanesinin devletin verdiği belgelerde yer alması beni şaşırtmıştı. Daha sonraları, gayriresmî mülakatlar yaparak ülkeyi dolaşırken, din adamlarının maaşlarının devlet tarafından ödendiğini öğrenince şaşkınlığım daha da arttı. Aslında, din ve devlet birbirlerinden ayrılamaz görünüyordu.

Aynı dönemde ayrıca Türkçe öğrenip, Türkiye tarihi üzerine çalışıyordum. İlk bakışta Yunanistan’daki gözlemlerim, Türkiye’deki din-devlet ilişkileri hakkında okuduklarımla çelişiyordu. Türkiye’deki gazeteler, ordu destekli “derin devlet” ile din arasında on yıllardır süren çekişme hakkında sık sık abartılı manşetler atıyordu. Türkiye hakkındaki ikincil literatür de, devletin açıkça “seküler” mahiyetini vurguluyordu. Birçok yorumcu, ılımlı İslami siyasi partilerin veya “dinî gericiilerin”

artan popülaritesinin “devletin laiklik ilkesine” yönelik potansiyel tehdidinden açıkça yakınıyordu. Tüm bunlardan anladığım kadarıyla, Türkiye’de din ve devlet azılı düşmanlardı.

Yunanlar ile Türklerin dine yaklaşımlarını araştırmak için yaptığım ilk saha ziyareti sırasında, bu tür farklılıkları açıklama potansiyeline sahip bir dizi uygun varsayımla donanmış durumda olduğumu düşünüyordum. Fakat çabucak fark ettim ki aslında hiç de hazırlıklı değildim, zira hem temel sorum hem de tümdengelimine dayalı yaklaşımım büyük ölçüde hatalıydı. 2006’da Türkiye’de geçirdiğim ilk yazda, Ankara ile İstanbul’daki cami imamlarıyla bilgilendirme amaçlı bir dizi görüşme gerçekleştirdim ve onların da Yunan meslektaşları gibi devletten maaş aldıklarını öğrendim. Bu bilgi beni, Türkiye’nin Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan birkaç temsilciyle görüşme yapmaya yöneltti ve burada aynı temanın farklı varyasyonlarını defalarca duydum: Din ve devlet, resmî açıdan ifade etmek gerekirse, ulusal birliği ve kolektif ahlaki güçlendirmek için birlikte çalışıyordu.

Bir sonraki farkındalığım, Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleşen ve iki ülkenin de nüfuslarını homojenleştirmeye ve sadık yurttaşlar yaratmaya çalıştığı zorunlu nüfus mübadelesine maruz kalmış kişilerle yapılan yüzlerce görüşmenin dökümlerini incelerken ortaya çıktı. İlk araştırma girişimimin başarısızlıkla sonuçlanmasının yarattığı hayal kırıklığıyla, din konusundan vazgeçip, Yunanistan ile Türkiye’de zorunlu göç ve ulus devlet inşası siyasetini incelemeye karar vermiştim. Konuyla ilgili çok sayıda çalışmadan öğrendiğim kadarıyla milliyetçilik, egemenlik kavramına dayanan “seküler” bir ideolojydi ve dolayısıyla açıkça modern bir fenomendi. Benedict Anderson’ın sözleriyle, “dinî düşünce türlerinin alacakaranlığıyla milliyetçilik çağının şafağının” ortaya çıkışını bulmayı umuyordum.¹ Fakat okuduğum mülakat dökümlerinde zaman

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983), 11 [*Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, (İstanbul: Metis, 2020)].

içerisinde gördüğüm şey, din konusunu araştırma kapsamından çıkarmamın hiç de anlamlı olmadığıdır.

Hem Yunanistan'da hem de Türkiye'de, devlet himayesindeki zorunlu göçleri duyurmakla, denetlemekle ve kolaylaştırmakla görevli kişiler genellikle dinî yetkililerdi. Devlet yetkilileri, görüşülen kişilerin dinî bir çatışma ya da bir şiddet geçmişi bildirmedikleri bölgelerde bile, hakiki “yurttaşları” zorunlu göçe maruz kalacak kişilerden ayırmak için sürekli olarak dinî kimliği kullanıyordu. Başka bir deyişle, bu iki “seküler” ulus devlet, yurttaşlarını ve düşmanlarını tanımlamanın yanı sıra, otoritelerini pekiştirmek için faal biçimde dinî kimlik belirteçlerini kullanıyordu. Artık fark etmeye başladığım üzere, devlet merkezli dinlerin yanı sıra dinî gelenek ile modernin bir sentezine dayanan yeni kolektif kimlik biçimlerini yönetmek ve üretmek için kurulan yeni kurumlara ilham veren dinî düzenlemelerle, devlet oluşum süreci birbirleriyle örtüşmekteydi.

Zorunlu göçe maruz kalan kişilerin mülakat metinlerini okumam, bu projeyi önemli ölçüde şekillendiren diğer birkaç noktayı daha ortaya çıkardı. İlk olarak dökümler, dinî seçkinlerin ve kurumların gündelik hayatın idaresindeki önemini ortaya çıkararak, bölgedeki modern devlet inşası süreçlerine ilişkin tarihsel analizimde, Osmanlı idare biçimlerinin mirasını hesaba katmam gerektiğini açıkça ortaya koydu. Böylece daha genel olarak, eski Osmanlı coğrafyasında devlet inşası ile dinî seçkinler, dinî kurumlar (okullar, mahkemeler, vakıflar ve ibadethaneler) ve dinî bağlılıklar (bireysel ve toplu dindarlık ve kimlik biçimleri olarak nominal dinî bağlılıklar) arasındaki ilişkiyi incelemeye karar verdim. Dinî seçkinlere, kurumlara ve bağlılıklara odaklanmam beni, dinin modern ulus devletin genişlemesiyle ilk kez karşılaştığı zaman olan eğitim ve hukuk kurumları reformlarına dair zengin bir tarihsel literatüre ve arşiv kaynaklarına yönlendirdi ve bahsi geçen reformlar çalışmamın merkezi hâline geldi.

Devlet inşası ve din arasındaki tarihsel ilişkiye olan akade-

mik ilgim, konunun güncel önemini ve uygunluğunu pekiştiren Ortadoğu'daki siyasi gelişmelerle aynı zamana denk geldi. Hem 2003'te ABD'nin Irak'ı işgalinin, hem de 2011'de birkaç Arap diktatörlüğünün çöküşünün ardından, bir dizi politika uzmanı, bölgedeki ihtilaflı devletlere yönelik bir geçiş ve yeniden inşa süreci için geçerli bir plan olarak "Türkiye modelini" savunmaya başladılar. Bir model olarak Türkiye'yi temel alma fikri, aslında daha önceleri de gündeme gelmişti. Örneğin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Orta Asya Cumhuriyetlerinde devlet-toplum ilişkilerini yapılandırmanın ideal yolu olarak "Türkiye Kalkınma Alternatifi" ortaya atılmıştı.² Her iki durumda da politikacılar (yalnızca Batılı olanlar değil), yüksek refah düzeyine, derinleşen demokratik kurumlara, toplumsal istikrara ve yurttaşlık dinamizmine sahip "seküler" ve Batı dostu bir devlet olarak Türkiye'yi örnek bir ülke olarak gösterip, Türkiye "yolunu" savunmuşlardı.

Türkiye'deki daha yakın tarihli siyasi istikrarsızlık ve demokratik gerileme, pek çok insanı diğer ülkelerin Türkiye'nin izinden gitmesi gerektiği fikrinden vazgeçirdi. Daha yakından incelendiğinde (ve bu kitaptaki Türkiye ile diğer Ortadoğu ülkelerine dair tezlerimin netleştireceği üzere), Türkiye'nin bir model olabileceği hatta olması gerektiği fikri, bir dizi çelişkiyi ve zorluğu ortaya koyup şöyle bir soruyu gündeme getirir: Din-devlet düzenlemeleri söz konusu olduğunda Türkiye tam olarak nasıl bir modeldir? Aslında anayasasındaki laiklik ilkesi sebebiyle resmî açıdan seküler olmasına rağmen, Türk devleti dine karşı hiçbir zaman tarafsız olmadığı gibi, hiçbir şekilde bir "İslam devleti" de olmadı. Türkiye'de çoğu zaman yanlış anlaşılan din ve devlet arasındaki iktidar düzenlemesi, dinin merkezî bir bürokrasi aracılığıyla devlet tarafından yönetilmesini ve dinî ve ulusal olanın, düşünsel ve idari bir sentez şeklinde kaynaştırılmasını içerir. Bu düzenleme, çeşitli

² Orta Asya'daki Türkiye modeli üzerine bir yorum için bkz. Anita Sengupta, *Myth and Rhetoric of the Turkish Model: Exploring Developmental Alternatives* (Yeni Delhi: Springer, 2014).